

Wat maakt vorming academisch?

een humanistische visie

door Henk Manschot

Er zijn soms bijzondere jaren, ook in de academische wereld. Dertig jaar geleden beleefden we een jaar van revolutie: mei '68, *Mai* '68.

Ik breng dit revolutionaire jaartal in herinnering om te vermelden dat toen, binnen enkele maanden bereikt werd wat daarvoor in een eeuw niet was gelukt. Die éne, grote, logge, prestigieuze, bureaucratische universiteit van Parijs vormde zich om tot zo'n veertien kleine, relatief zelfstandige universiteitjes, met als argument dat zo - in nauwe wisselwerking tussen docenten en studenten - creatiever, democratischer en levendiger onderwijs mogelijk werd. Participatie en inspraak in bestuur, onderwijsvorm en curriculum legden de basis voor een andere visie op universitair onderwijs. Vele intuïties van deze revolutie verdienen in mijn ogen nog steeds onze aandacht. Dat zij uiteindelijk niet slaagde,

ligt mijns inziens aan het feit dat het onderwijs te uitsluitend werd gemodelleerd naar een politiek idee, de democratisering. Een idee waarbij gelijke participatie van hoger waarde wordt geacht dan deskundigheid. Al heeft die idee vele goede kanten: - het paternalisme verdween, vormen van actief leren deden hun intrede, en de universitaire poorten gingen open voor alle klassen van de samenleving - als model voor kennisverwerving is het maar ten dele adequaat. Leren is immers ook een proces van overdracht van kennis en kunde, van aanleren en trainen, van actieve nieuwsgierigheid en initiatie. Men zou misschien kunnen zeggen dat mei '68 uiteindelijk is gestrand omdat alle betrokkenen onvoldoende helder voor ogen hadden wat actieve participatie als onderwijsgebeuren onderscheidt van actieve participatie in politieke zin. Het ontbrak aan een discussie over de vraag wat onderwijs universitair, wat vorming academisch maakt.

De ondernemende universiteit

Toen de democratiseringsimpuls was gestrand, namen zoals altijd, andere krachten de leiding over, ook in Nederland. In de ontwikkelingen die volgden doofde in ieder geval het elan van onderop.

Prof.dr. H.A.M. Manschot is rector van de Universiteit voor Humanistiek. Dit artikel is een bewerking van zijn Rede bij de Opening van het Academisch Jaar 1997-1998.

Universiteiten zijn ondernemingen geworden en proberen elkaar de loef af te steken met inhoudsloze slagzinnen. De democratisering heeft het veld geruimd voor een economische manier van denken bij het departement en bij de universiteitsbesturen. Niemand lijkt nog stil te staan bij de vraag wat academische vorming precies inhoudt.

Nu, dertig jaar later, lijken we het andere uiterste te hebben bereikt. De democratisering heeft het veld geruimd voor een economische manier van denken en een economisch taalspel. Participatie staat in dienst van rendement; het democratiseringsmodel is vervangen door een managementstructuur; en onderwijs is gestandaardiseerd tot effectieve informatieverwerking. De MUB, de nieuwe wet Medezeggenschap Universitaire Bestuursstructuren, bezegelt niet slechts het einde van de bestuurlijke democratisering, het maakt ook mogelijk dat studenten in strakke leer-routes worden geperst, meer uit 'efficiency' dan uit didactische overwegingen, en dat het universitaire bedrijf als geheel wordt geloodst in vaarwater waar prestatie, 'efficiency' en economisch nut de belangrijkste oriëntatiepunten lijken te zijn. Universiteiten zijn ondernemingen

geworden en moeten nu leren denken en doen als echte ondernemingen. Vermakelijk zijn de slagzinnen waarmee ze elkaar de loef afsteken: 'De meest ondernemende universiteit' is de leus van Twente; 'Innovatief en Internationaal' kopt Maastricht; 'Let's make things better!' - zou dat geen goeie voor onze Universiteit zijn? Met Philips als sponsor van onze postmoderne humanistische Verlichting? Misschien - wie weet - gaan ook universiteiten binnenkort naar de beurs met eigen aandelen, want de besturen worden voortaan bemenst door mensen die van ondernemen weten, meer dan van onderwijs. En opnieuw komt de vraag terug: Wat is eigenlijk een universiteit? Wat maakt vorming academisch? En waarom wordt die vraag zo weinig fundamenteel aan de orde gesteld of bloedt de discussie daarover zoals in het 'grote' kennisdebat, onmiddellijk dood? Waarom zoveel onverschilligheid?

Humanistische grondslag

In de marge van deze ontwikkelingen werd in een voor velen verre uithoek van het machtige onderwijsgebeuren - het gebeurde in '89 - nog een nieuw universiteitje opgericht. Een dergelijk initiatief paste eigenlijk helemaal niet in de geschetste ontwikkelingen en ik zou het wellicht ook zelf niet hebben vermeld ware het niet dat ik nu toevallig rector ben van deze instelling. Historisch gezien lijkt de Universiteit voor Humanistiek een verlate vrucht te zijn van een typisch Nederlandse onderwijsrevolutie, de schoolstrijd,

een strijd die tot in de vorige eeuw zijn wortels heeft en werd be-
slecht met de wettelijke erkenning en financiering van meerdere
typen van onderwijs op levensbeschouwelijke grondslag. Een 'Hol-
lands polderidee' over pluriform onderwijs waarin niet een politie-
ke of economische waarde voorop staat, maar een visie op integra-
tie van normen en waarden in het onderwijs.

In de ontwikkelingen die volgden is die grondidee eigenlijk steeds
overeind gebleven. En ook nu, nu de verzuilingsstrijd zo goed
als voorbij is, de secularisering steeds meer terrein wint
en de Islamisering haar stem laat horen, biedt zij
nog steeds het politieke uitgangspunt voor de
vraag hoe kwalitatief goed onderwijs en le-
vensbeschouwelijke oriëntaties geïntegreerd
kunnen worden. In die gedachtengang past
een Universiteit op humanistische grond-
slag wonderwel.

Maar deze politieke daad die 'universiteit'
en 'humanisme' hechter aan elkaar
smeedt binnen de academische arena dan
waar ook ter wereld, deze maatregel legt
tegelijkertijd een verantwoordelijkheid op
onze schouders; de verantwoordelijkheid om
actief en creatief na te gaan wat in dit tijdsge-
wricht en binnen het kader van ons onderwijsbe-
stel, de humanistische traditie kan bijdragen aan de
idee van academische vorming, van vorming überhaupt.

Het kon niet uitblijven dat vroeg of laat bij ons de vraag zou
opkomen: heeft de humanistische traditie een eigen visie op wat
academische vorming is? Heeft zij een eigen inbreng in dat debat?
We staan pas aan het begin van deze vraagstelling. Maar haar aan
de orde stellen gaf mij toegang tot vergeten sporen en opende ver-
gezichten waarvan ik de reikwijdte en de omvang slechts kan
bevroeden. Daarom wil ik u meenemen naar de bronnen van het
humanistisch *Bildungsdenken* om daarna kort toe te lichten welke
lijnen van daar uit zijn uit te zetten naar wat Nietzsche een eeuw
geleden zo treffend en dreigend aanduidde als 'Die Zukunft Unse-
rer Bildungsanstalten'.

Drie grondthema's

Ik wil beginnen bij een waarde die de inzet aanduidt van alle op-
voeden en vormen in humanistische zin. Die waarde is vervat in
het nauwelijks te vertalen Griekse woord *aisthêsis*. *Aisthêsis* ver-
bindt gevoeligheid en esthetiek, zintuiglijkheid en creatieve vorm-
geving. In de lange traditie van vijftiengewintig eeuwen humanisme
komt telkens de vraag terug: Hoe worden mensen gevormd tot
'mensen met gevoel', wat iets anders is dan 'gevoelsmensen'?

Is er een actueler vraag denkbaar in een samenleving als de onze
waar 'reality-TV' steeds indringender appelleert aan het gevoel;
waar jongeren tussen 2 en 18 jaar gemiddeld zo'n half miljoen re-
clamespots te zien krijgen vol verborgen verleiders die hun emoti-
onele energieën opwekken en richting geven? Op TV, in films en
via mensgrote billboards op straat, worden we dagelijks bestookt
met pakkende scènes en beelden die zo direct mogelijk binnen wil-
len dringen in onze gevoeligheid en roepen: "Voel zus, voel zo, als
je erbij wilt horen".

Als Socrates jongeren aanspreekt op straat, dan begint hij bij hun
spontane gevoeligheid voor mensbeelden die het gemaakt hebben,
bij hun merkkleding zagezegd, hun verlangen om gezien te wor-
den als mensen die de juiste schoonheid en kracht uitstralen en al-

vast vooruitlopen op hun spetterende carrière, hun smaakvolle be-
zittingen, hun succesvolle imago. Hij geniet zichtbaar van zoveel
jeugdig elan en overmoed maar tegelijkertijd probeert hij er de
spot mee te drijven en twijfel te zaaien op het refrein: is dat alles?
Is dat alles, wat er is? Een vraag die appelleert aan een gevoelig-
heid, of liever gezegd aan de afwezigheid/de verdringing van een
gevoeligheid voor wat menszijn meer kan zijn dan dat? Socrates

heeft niets tegen kracht en schoonheid - niet voor niets wordt

hij een estheticus genoemd, een ironische estheet in de

klassieke zin -, maar zijn vraag beoogt door te sto-
ten naar een ontvankelijkheid van een andere

soort. In deze tijd zou hij zanger geweest zijn,

denk ik, pop- of rapzanger. Muziek lijkt im-
mers nu de gevoelsstromen van jongeren

het meest onmiddellijk te raken. Helaas

kan ikzelf slechts in onmuzikale woorden

uitleggen wat de notie *aisthêsis* oproept. Ik

zou het omschrijven als: gevoel krijgen

voor wat leven waardevol maakt, leven

van mensen in het bijzonder, en deze gevoe-
ligheid ontwikkelen en vormgeven. Maar

hoe ontstaat zo'n gevoeligheid? Aan de hand

van die vraag ben ik de geschiedenis gaan her-
lezen van humanisme als *paideia*, als *Bildung*.

De antwoorden die ik vond zijn heel verschillend,

tegenstrijdig zelfs. Het antwoord dat ons het meest ver-
trouwd is, en over de beste papieren zegt te beschikken, luidt:

maak een scheiding tussen rede en gevoel en verhef de rede daar-
bij tot gids en maat. Een pleidooi voor redelijkheid dus. Tegenover

deze opvatting van rationaliteit staat echter een andere die even-
eens zijn wortels in de klassieke oudheid heeft; de overtuiging die

de rede vaak weerloos ziet opgaan in allerlei vormen van rationa-
lisering, van beheersings- en controledenken, en haar ziet verwor-
den tot een rationaliteit die meer op zoek is naar macht en rijkdom

dan naar menselijkheid. Vandaar dat deze overtuiging recht-
streeks bij emotiegeladen intelligentie probeert aan te knopen,

denkend langs lijnen van gevoeligheid. Klonk ook indertijd, in mei

'68, niet iets van een dergelijke aanklacht door toen studenten rie-
pen: "De verbeelding aan de macht!?" Wilden zij niet een socialer,

een maatschappelijk gevoeliger wetenschapsbedrijf?

*Gedraag je als
een bewoner
van de wereld
en vriend
van de mens*

kenheid vergt, dan mensen laten uitgroeien tot wezens die van binnenuit, authentiek, zelf kunnen denken. Dat vraagt persoon-betrokken begeleiders zou ik zeggen, die net als Socrates zich op elk moment afvragen: is dit wat ik moet doen om de ander zelf te laten denken?

Ook met betrekking tot de idee van het zelf-denken en doen zijn in de humanistische traditie twee hoofdlijnen te onderscheiden: soms wordt het accent vooral gelegd op vorming van rationaliteit, van de redenerende, de denkende vermogens, al worden andere niet geheel verwaarloosd; soms vertrouwt men meer op een visie die de aïsthesis vooropstelt en redelijkheid inbedt in gevoeligheid, in gevoel voor stijl, voor persoonsgericht denken en beeldende taal, en die deze kenmerken integreert in de visie op we-

tenschap en vorming. Welke van de twee opties de voorkeur verdient, hangt voor mij nauw samen met wat ik als het derde grondthema zie: de relatie tot de andere mens, tot de mens als ander, tot de mensheid.

De vraag of het Humanisme een eigen idee heeft over de relatie tot de andere mens, onderscheiden van de Christelijke naastenliefde, de Joodse rechtvaardigheid of de Boeddhistische compassie, vind ik één van de belangrijkste maar ook één van de moeilijkste. Tijdens mijn zoektocht stootte ik op een eigen, oorspronkelijk spoor, of liever, op een signaal dat als een revolutionaire oproep moet hebben geklonken in de wereld van toen. Het signaal bestond uit een paar woorden. In het Grieks luiden zij: "*Kosmoú polités*" en "*Philos anthropou*": "gedraag je als bewoner van de wereld en vriend van de mens". Niet: Heb Uw naaste lief als Uzelf, noch Weest rechtvaardig omdat Jahweh rechtvaardig is, maar: Gedraag je als een bewoner van de wereld en een vriend van de mens.

Dit signaal "Gedraag je als bewoner van de wereld en vriend van de mens" werd als eerste opgepakt door Stoïcijnse filosofen, door Zeno, door Cicero natuurlijk, door Seneca en Marcus Aurelius. Zij ontwierpen daarvoor zelfs een nieuw woord, de term *humanitas*. *Humanitas* werd de aanduiding voor wat mensen tot mensen maakt. Heel concreet werd dat soms uitgewerkt. Zo leerden zij bijvoorbeeld dat een mens zijn leven zou moeten zien als omgeven door concentrische cirkels. De eerste cirkel is het zelf, de tweede

Archiefoto

de familie, de derde de buurtgemeenschap, de volgende de medeburgers van stad of staat, van volk of ethnïe. En al die cirkels worden uiteindelijk omvat door een laatste die 'menschheid' heet. Wereldbewoner word je nu door de cirkels van 'buiten naar binnen' te trekken en niet andersom. Je moet die nog ongrijpbare waarde 'mens-zijn' dwars door alle groepsverbanden heen doortrekken tot in het eigen zelf. Wie zo doet, zal ontdekken dat de cirkels relatieve, in zekere zin toevallige en vergankelijke verbanden zijn. Want, behalve de buitenste zijn alle cirkels, hoe eigen ook en vertrouwd, bij ieder immers anders. Is dat geen mooie manier om onszelf, onze eigen identiteiten te hernemen als uitingen van 'menschelijkheid'? (1). De Stoa introduceerde het kosmopolitisme dus als verbondenheid van andere aard dan verwantschaps- of groepsidentiteit. Zij maakte er zoiets als een omgangsvorm van. Het was de moderne Verlichter bij uitstek, de filosoof Kant, die de kosmopolitieke idee zijn modern-europese verwoording gaf en er de politieke implicaties van doordacht. Hij stuurde aan op één, geordende wereld-orde en legde bovendien de filosofische grondslagen voor wat, na de misdaden van nog eens twee wereldoorlogen, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens zou gaan heten.

Versmalling

Toch kan ik niet aan de indruk ontkomen dat deze ontwikkeling, hoe belangrijk ook, tevens een versmalling betekent van dat oorspronkelijke signaal: "Gedraag je als bewoner van de wereld en vriend van de mens". Hoe meer in de moderne tijd het accent komt te liggen op grootschaligheid en wereld-politiek, hoe verder de idee lijkt weg te drijven van de lokale beleving van alledag. Associëren wij kosmopolitiek niet met iets ver weg, met voer voor politici? Ik denk dat Toulmin in zijn boek *Kosmopolis* gelijk had toen hij de

(1) Het cirkelspel was een idee van de Stoïcijn Hiërocles uit de eerste eeuw na Christus. Ik ontleen het aan Martha Nussbaum die, geïnspireerd door de Stoa, een eigen soort cirkelspel voor onze tijd heeft uitgedacht.

nadelen van de moderne kosmopolis-idee in het licht stelde, het nadeel bijvoorbeeld dat heel de wereld als één systeem wordt gedacht dat aan alle mensen daarbinnen hun plaats wijst. Moderne universaliteit herbergt altijd ook het streven in zich om te heersen en te controleren. Dat zit diep ingebakken in de moderne rationaliteit, in de moderne manieren van denken en doen, van economie en politiek bedrijven, juist ook op wereldniveau. Staan wij daarom niet voor de opgave om opnieuw uit te werken hoe in een pluriforme en multiculturele samenleving, een samenleving waarin, zoals het heet, de Grote Verhalen geen universele waarheidspretenties meer kunnen hebben, om in die context de oproep *kosmou polites* en *philos anthropou* te zijn, opnieuw te doordenken?

Ik kan dat hier uiteraard niet doen, maar wil de richting van het onderzoek toch aanstippen. Ik vermoed dat de modern-politieke uitwerking van het kosmopolitisme een aanvulling en kritiek behoeft vanuit wat ik een esthetische kosmopolitiek zou willen noemen. Esthetische kosmopolitiek ontwerpt geen wereldorden of politieke systemen. Het verkent en stimuleert in de praktijk van alledag het spanningsveld tussen groepsgedrag en menselijkheid, tussen mijn concentrisch elkaar zich versterkende identiteiten en die buitenste cirkel die zo gemakkelijk aan de horizon verdwijnt. Op de vraag of het humanisme een eigen idee heeft over de relatie tot de andere mens, is voor mij het antwoord positief. Dat eigene ligt samengebond in de woorden 'gedraag je als bewoner van de wereld en vriend van de mens'. Juister is nog: 'Gedraag je als bewoner van de kosmos', want de term Kosmos drukt beter uit dat het om het heelal gaat, dus tevens dieren en planten omvat, heel de ondermaanse natuur, en zelfs de sterren en hemellichamen. Samen met de twee andere grondthema's 'Heb de moed om zelf te denken en te leven' en 'Vorm je tot een mens met gevoel, tot een gevoelig mens', daarin zie ik de uitdaging van het humanistisch vormingsideaal voor onze tijd en onze universiteit.

Bedreiging en uitdaging

Binnen het huidige universitaire bestel is een kleine universiteit een kwetsbare instelling. Kwetsbaar omdat alle signalen wijzen in de richting van schaalvergroting en fusie, omdat er in onderwijsland al openlijk wordt geopteerd voor rentabilisering van het universitaire bedrijf, omdat de idee van een universiteit op levensbeschouwelijke grondslag regelmatig onder vuur wordt genomen - dat gebeurde onlangs nog door de bestuursvoorzitter van de Groningse Universiteit die verdedigde dat alle universiteiten openbaar dienen te zijn -. Kortom, het concept universiteit zelf is op drift geraakt, losgemaakt van haar oorspronkelijke doelstelling en inzet. In deze situatie kan een kleine universiteit gemakkelijk de speelbal worden van ontwikkelingen die geheel buiten haar om gaan.

Maar biedt een dergelijke situatie niet ook bij uitstek de mogelijkheid om te laten zien welke kracht er in kleinschaligheid kan liggen, een kracht die zich kan laven aan klassieke universitaire inzichten? Oeroude inzichten bijvoorbeeld over het belang van een leergemeenschap waar docenten en studenten elkaar persoonlijk kennen, aanspreken en uitdagen; het inzicht dat leren meer is dan effectieve informatieverwerking van functionele kennispakketten omdat het aandacht vraagt voor de wisselwerking tussen intellectuele en persoonlijke ontwikkeling; het inzicht dat de universiteit een leerschool moet kunnen zijn waar ook naar de zin van het leven, van het eigen leven en van onze westerse samenlevingswijze kan worden gevraagd zonder dat dergelijke vragen worden

weggehoond of op voorhand weggefilterd; een gemeenschap kortom waar mensen met zulke oude en gevoelige vragen veilig zijn, niet alleen intellectueel maar ook emotioneel? Wij willen een universiteit ontwikkelen die in staat is om in onze tijd aan dergelijke beproefde intuïties recht te doen, die betrokkenheid bij mensen tot een kwaliteit van wetenschapsbeoefening maakt en de alomteerrecht geëiste internationale oriëntatie koppelt aan een kosmopolitische instelling. We zijn daar nog lang niet klaar mee; sterker nog: daar beginnen we pas de eerste contouren van te zien. Maar het is mijn stellige overtuiging dat, in de lijn van het humanisme, een type van academische vorming gestalte kan krijgen dat zijn vruchten zal afwerpen juist in een tijd als de onze. Vroeg of laat komt ook het huidige economische onderwijsdenken aan zijn einde. Met of zonder revolutie. ♦